

Perspectief in persgeschiedenis

HUUB WIJFJES

Besprekingsartikel naar aanleiding van:

G. Mulder, P. Koedijk, *Lésés die krant! Geschiedenis van het naoorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996, 640 blz., ISBN 90 290 4815 8); F. van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam: Meulenhoff, 1996, 239 blz., ISBN 90 290 5379 8); N. Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (KDC bronnen en studies XXXI; Nijmegen: Valkhof Pers, 1996, 668 blz., ISBN 90 5625 011 6); G. Mulder, *Wim van Norden. Portret van een courantier* (Amsterdam: Meulenhoff, 1997, 135 blz., ISBN 90 290 5563 4); W. Wennekes, e. a., *Het lood voorbij. Sijthoff en de Haagsche Courant. Geschiedenis van een dagbladbedrijf* (Amsterdam: Thomas Rap, 1998, 200 blz., ISBN 90 6005 810 0); M. Nord, *Achterwaarts. Memoires* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998, 287 blz., ISBN 90 290 5747 5); S. van der Zee, *De overkant. Mijn jaren bij Het Parool* (Amsterdam: Prometheus, 1998, 266 blz., ISBN 90 5333 648 6); M. Maters, *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Dissertatie Utrecht 1998; Hilversum: Verloren, 1998, 320 blz., ISBN 90 6550 596 2); I. Cornelissen, *Raamgracht 4. Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1998, 493 blz., ISBN 90 388 1392 9).

Is er revolutie uitgebroken in de persgeschiedenis¹? Onderzoekers spreken al bijna nooit meer over persgeschiedenis; vaker over mediageschiedenis. En een groeiende vloed van beschouwende artikelen duidt op een sterke behoefte aan uitbreiding van de onderzoekspanning in de richting van audiovisuele en nieuwe media². In het levendig debat klinken ook pleidooien voor een fundamentele kentering in het onderzoeksperspectief. Ten voorbeeld stelt men de ontwikkeling in tal van sociaal-wetenschappelijk en historische specialismen. Daar was men in de jaren zeventig op zoek gegaan naar herkenbare en, veelal door kwantificering, onderling vergelijkbare structuren in de geschiedenis. Sinds de jaren tachtig toont men evenwel meer interesse voor de vraag hoe zich binnen die structuren mentaliteit, stijl en inhoud vormen.

Deze tendens is reeds in de beoefening van de persgeschiedenis te zien. Pershistorici keken tot voor enkele jaren terug nog vrijwel exclusief naar de institutionele kant van de pers. Men keek naar kranten als onderneming, naar het persbeleid, naar het doen en laten van grote courantiers en naar beïnvloeding van de pers door de politiek. De laatste jaren begint men ook aandacht te krijgen voor de manier waarop en onder invloed waarvan de pers en haar samenstellers in de openbaarheid vorm en inhoud construeerden. Ook wenst men een antwoord op de vraag hoe publieksgroepen aan de media-inhoud betekenis of identiteit ontleenden. Geheel afgedaan heeft daardoor de toepassing van sociaal-wetenschappelijke methoden en communicatiemodellen. De in die wereld getoonde neiging elke gecommuniceerde betekenis op doorgaans kwantitatieve manier gelijk te schakelen, heeft sowieso nooit veel historici kunnen

1 Ik dank Remieg Aerts, Marcel Broersma, Ilya van den Broek en Hans Renders voor hun constructieve en stimulerende commentaar op een eerste versie van dit artikel.

2 Zie onder meer de bundel die onder redactie van H. B. M. Wijffjes en J. C. H. Blom verscheen: *Mediageschiedenis: kansen en perspectieven* (Amsterdam, 1995) alsmede: H. Wijffjes, 'De toekomst van de mediageschiedenis' en R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron' in het themanummer over media en geschiedenis in *Groniek*, va. 135 (december 1996).

overtuigen. 'Sociale wetenschappers leven in een wereld waar wij gewone stervelingen niet bij kunnen', schreef historicus en oud-journalist Robert Darnton enige jaren geleden in een beschouwing over de journalistieke realiteit. Het is 'een wereld die keurig gerangschikt is in gedragspatronen, die wordt bevolkt door mensentypen die precies voldoen aan de theorie, en die wordt geregeerd door correlatiecoëfficiënten die alleen standaardafwijkingen toelaten'³.

Met name in de Verenigde Staten en Engeland is, mede onder invloed van het postmodernisme, nog een aantal stappen verder gezet. Er is interdisciplinair onderzoek ontstaan, waarbij historici gebruik maken van methoden van de film- en televisiewetenschap (semiotiek en narratieve beeldanalyse bijvoorbeeld) en de literatuur- en tekstwetenschap (met name de discourse analyse). Aan deze onderzoeksmethoden ontleent men concepten zoals *intertekstualiteit*, *constructie*, *deconstructie* en *representatie*, waarmee onderzoekers voortvarend proberen de mediageschiedenis opnieuw te beschrijven. Interpretatie vanuit de theorie of het inzicht is kenmerkender voor dit historisch onderzoek dan het verzamelen van empirische gegevens en het toepassen van bronnenkritiek.

In verband met deze veranderingen in het onderzoek is zelfs al gesproken van een paradigmawisseling⁴. Maar het is de vraag of, en zo ja in hoeverre, de nieuwe methoden en concepten in het Nederlandse pershistorisch onderzoek doordringen en een vruchtbare voedingsbodem vinden. Een blik op recente pershistorische literatuur zal kunnen helpen die vraag te beantwoorden.

Traditie

Het is onmiskenbaar dat de institutionele geschiedenis van de Nederlandse pers aan steeds meer kritiek onderhevig is. Voor een deel is dat ongetwijfeld te wijten aan de specifieke invulling die de laatste dertig jaar daaraan is gegeven door de Amsterdamse pershistoricus Joan Hemels. Sinds de publicatie in 1969 van zijn proefschrift over de afschaffing van het Dagbladzegel in 1869 — alom beschouwd als een standaardwerk over dit onderwerp — heeft hij een oeuvre geschapen dat als een gebergte in het pershistorisch landschap ligt. De in een van zijn vele boeken afgedrukte bibliografie besloeg in 1992 al 435 titels. In zijn normale schrijftempo doorwerkend zal Hemels daar inmiddels nog zo'n 100 titels hebben bijgevoegd⁵.

Opvallend is dat dit gebergte door historisch geïnteresseerde journalisten en ondernemers om de imponerende hoogte wordt bejubeld, terwijl het door historici niet zelden om zijn onherbergzaamheid en het gebrek aan panoramische uitzichten wordt neergesabeld. De bewondering en waardering die er onmiskenbaar zijn voor het bij tijd en wijle boeiende feitenmateriaal dat stachanov-arbeider Hemels elke keer weer uit archieven weet op te diepen, slaat om in verbazing over het ogenschijnlijk ontbreken van een onderscheidend criterium voor belangrijkheid. Omdat Hemels blijkbaar alle feiten even leuk en interessant vindt, moet de lezer zelf de goudader uitgraven waarnaar hij of zij op zoek is. Hemels levert als het ware het ruwe basismateriaal, waarmee allerhande eindproducten gemaakt kunnen worden; zijn rol is die van leverancier van halffabrikaat. Hierdoor krijgt Hemels niet altijd de waardering die zijn toegewijde en omvangrijke onderzoeksinspanning zeker verdient. Dat is jammer voor hemzelf maar ook voor de persgeschiedenis. De willekeurige overdaad van het over de lezer uitgestorte materiaal suggereert immers dat de pers niet zozeer als serieus object voor historisch

3 R. Darnton, *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam, 1990) 66.

4 Zie daarvoor met name F. van Vree, 'Een discipline in beweging: van persgeschiedenis naar mediageschiedenis', in: Wijffes, Blom, *Mediageschiedenis*.

5 Het bibliografisch overzicht werd samengesteld door J. W. Reessink, in: J. Hemels, *De pers onder het juk van een fiscale druk* (Amsterdam, 1992) 182-200.

onderzoek interessant is, maar vooral kan fungeren als een *Fundgrube* waaruit elke onderzoeker vrijelijk kan putten als hij of zij op zoek is naar een leuk en treffend citaat.

Hemels' ijver geeft ook iets te gemakkelijk voedsel aan beweringen dat we nu maar eens totaal wat anders moeten gaan doen. Terwijl de institutionele persgeschiedenis buitengewoon nuttig, zelfs onmisbaar, is als een fundament voor studies die vanuit een analytische vraag of binnen een breed maatschappelijk, politiek of cultureel kader worden opgezet. Neem bijvoorbeeld het omvangrijke boek dat oud-directeur Nie. Schrama schreef over de institutionele geschiedenis van het in 1974 opgeheven dagblad *De Tijd*. Met zijn bijna 700 pagina's geeft het boek ons zeer gedetailleerde, op veel nieuw archiefmateriaal gebaseerde, informatie over het dagblad dat de priester Judocus Smits in 1845 in Den Bosch oprichtte. Pas na een moeizame opbouwperiode ontwikkelde *De Tijd* zich, onder het motto *Dieu et mon Droit*, vanuit Amsterdam tot een dagblad voor de katholieke elite. Al naar gelang de stemming van de hoofdredactie stelde de krant zich afwisselend op als een tikje progressief of een tikje conservatief. 'Een pastoorsblad' was het stempel dat het in de negentiende eeuw kreeg en dat *De Tijd* nooit meer kwijt zou raken, want de krant bleef de katholieke elite aanspreken, ook na de samensmelting met de Rotterdamse *De Maasbode* in 1959. Dat verklaart wellicht de onverbiddelijke neergang na 1960. De katholieke intelligentsia nam in deze periode immers snel en massaal afscheid van alles wat naar zuilaanhankelijkheid riekte. In 1974 moest *De Tijd* de 55.000 overgebleven abonnees meedelen verder te gaan als weekblad.

Schrama's prachtig uitgegeven boek staat vol illustraties waarvan de wierook afwalmt. Het oogt daardoor als een exponent van het rijke roomse leven. Geheel in stijl beschrijft Schrama de geschiedenis van *De Tijd* ook als zodanig. De tekst bestaat uit uitvoerige portretten van directeurs, hoofdredacteurs en beroemde medewerkers en Schrama besteedt de meeste aandacht aan de debatten die deze hoofdrolspelers voerden om de koers van de krant uit te stippelen, te bewaken en te verdedigen. Omdat *De Tijd* in zijn lange bestaan de ene abonneecrisis na de andere moest overwinnen (en daaraan tenslotte ook ten onder ging), lijkt het alsof nooit over andere zaken gesproken werd in 't Kasteel van Aemstel, zoals het redactiegebouw aan de Amsterdamse *Fleetstreet* (Nieuwezijds Voorburgwal) sinds 1904 heette. De journalistieke geschiedenis komt slechts indirect ter sprake als Schrama onderwerpen beschrijft die reactie uitlokten. Over actuele kwesties die de katholieke wereld diep verdeelden, zoals Franco's fascisme in Spanje bijvoorbeeld, kunnen we lezen dat de bisschop het noodzakelijk achtte de toon van de krant bij te sturen, omdat het Vaticaan had geklaagd: '*De Tijd* vergeet wel eens, dat hij een katholiek dagblad is en als zodanig heeft op te komen voor de katholieke belangen, altijd, overal, voor alles, boven alles'.

Prachtig citaat natuurlijk (en dat is er maar een uit vele), maar *De Tijd* was zeker niet alleen een katholieke krant omdat de bisschop er een censor had aangesteld, het personeel uit katholieke kring werd gerekruteerd en de hoofdredacteur veel dwingende post van katholieke autoriteiten ontving. Vrijwel onbekend bij Schrama blijft wie (en op grond van welke overwegingen) bepaalde hoe het containerbegrip *rooms* (dat je als een *stijl* zou kunnen definiëren) moest worden vertaald in de selectie en beschrijving van dagelijkse nieuwsonderwerpen, maar ook in de keuze en vormgeving van rubrieken, columns, strips, reportages en fotopagina's. En hoe verhield een dergelijke inhoud zich tot het referentiekader van haar lezersgroep, het sterk van karakter en invloed veranderende katholicisme? Het zijn vragen waarvoor men toch wat andere werken op moet slaan.

Geheel anders van aard, maar met dezelfde klassieke toon en opzet is het degelijke proefschrift dat Mirjam Maters schreef over het persbeleid in Nederlands-Indië tot 1942. Een klassieker onderwerp dan beleidshistorie is al nauwelijks denkbaar en in haar opzet zien we een voorkeur om beleid uitsluitend in een eng politiek-juridisch kader te beschouwen. De hantering van

bronnen is feitelijk consciëntieus. Aan theorievorming heeft Maters een broertje dood. In haar inleiding constateert ze dat er historici zijn die 'openbaarheid in relatie tot politieke cultuur' tot onderwerp hebben gekozen en daarbij te hoop lopen tegen Habermas' beruchte boek *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Maar na eenvoudig te hebben vastgesteld dat pers in het openbaar verschijnt en *dus* een relevant onderwerp is, gaat ze blijmoedig over op de politiek-juridische context van de bemoeienis van het Nederlands gezag met de pers in de gordel van smaragd. Geen woord over vormconcepties en stijlveranderingen afgezet tegen de specifieke mentaliteit van de Nederlandse gemeenschappen in Nederlands-Indië. De inhoud van de pers en wie haar met welk motief maakte is zelfs volstreekte bijzaak.

Maar is het daarmee een boek dat maar beter niet had kunnen verschijnen? Mij dunkt zeer zeker niet, want Maters brengt een rijkdom aan kennis samen in een, weliswaar gortdroog opgeschreven, maar kraakhelder en effectief betoog. Zeker nu we sinds kort ook zijn ingelicht, zij het veel minder degelijk, over het radiobeleid in Nederlands-Indië ontstaat zo langzamerhand een redelijk compleet beeld van de manieren waarop de Indische overheid met de openbaarheid is omgegaan⁶. Boeiend is het te lezen hoe het gouvernement op een veel modernere manier dan in Nederland op dat moment gebruikelijk was, begon met een subtiële beïnvloeding van de pers. Het vormde een opvallend contrast met het negentiende-eeuwse persbeleid in Indië, dat in vergelijking met het moederland oerconservatief genoemd kan worden, want preventieve censuur en andere officiële belemmeringen van de persvrijheid waren aan de orde van de dag. Tussen 1900 en 1913 schafte de Indische overheid evenwel niet alleen de censuur af, maar gouverneur-generaal J. B. van Heutsz ontwikkelde ook een voorlichtingsbeleid gericht op de pers. De aloude traditie van 'lekken' en vriendendiensten aan bruikbare journalisten werd uitgebreid met steun aan en controle over een persbureau, een systeem van perskaarten en financiële steun aan betrouwbaar geachte persorganen. De Indische pers probeerde men voor het karretje van de ethische politiek te spannen door bijvoorbeeld steun te geven aan *Bintang Hindia*, een blad dat in 1902 schreef: '... wij willen de nog te veel als plant levende Inlanders helpen opheffen, ontwikkelen en logisch leeren denken'. Dat men in 1914 met de haatzaai-artikelen in het Wetboek van Strafrecht en in 1927 met de invoering van een administratieve perscensuur terugkeerde naar de 'harde hand', doet niets af aan het feit dat het gouvernement blijkbaar veel eerder dan in Nederland de mogelijkheden van voorlichting zag. Ook ten opzichte van het buitenland voerde men beleid om het beeld over Nederlands-Indië zo gunstig mogelijk te laten zijn.

Baant de lezer van Maters' proefschrift zich een weg door een woud van nota's, directieven, ambtsberichten en volksraadsdebatten dan ontstaat een rudimentair beeld van de Indische persmarkt, maar vooral gezien door de bril van de Indische overheid. In veel gevallen duister blijft wat die pers eigenlijk nog anders schreef dan wat de overheid kennelijk schadelijk vond voor orde, rust, ethische politiek en internationale veiligheid. Wat was, om maar eens een 'modern' onderwerp te noemen, de voor de koloniale pers (niet alleen de Nederlandse overigens) karakteristieke 'tropenstijl' en hoe verhield die zich tot de mentaliteit van de Europese bevolking? En welke relatie had die tropenstijl met het politiek debat, dat door het ontbreken van verzuiling ook al fundamenteel afweek van het debat in het moederland? Het niet stellen van dit soort vragen is een bewuste zelfbeperking van de auteur geweest en wie geeft haar ongelijk? Er zijn inmiddels ook enige boeken voorhanden, geschreven door auteurs die beter met dergelijke vragen uit de voeten kunnen⁷.

6 R. Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Hilversum, 1998).

7 Vooral twee goed gedocumenteerde journalisten-biografieën geven een bijzonder rijk beeld van journalistiek en politiek in Indië, met name van het toonaangevende *Bataviaasch Nieuwsblad*: G. Temorshuizen, *P. A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe* (Amsterdam, 1988); U. Bosma, *Karel Zaalberg. Journalist en strijder voor de Indo* (Leiden, 1997).

Journalistiek en lezer

Door de nadruk die auteurs zoals Maters en Schrama geven aan de politieke context ontstaat onwillekeurig de indruk dat kranten en andere periodieken onder de straffe dan wel inspirerende leiding van een bekende hoofdredacteur niets anders doen dan een consistente politieke mening formuleren. Dat is vanzelfsprekend een zeer beperkte visie op de pers. Gelukkig zijn er ook pershistorici die aandacht vragen voor de sociale en organisatorische verhoudingen op redacties, de relatie van een redactie tot de lezersgroep waarop ze zich richt en de implicatie daarvan op vorm en inhoud. Het zijn historici die hun onderwerp niet als 'pers' zullen definiëren, maar als 'journalistiek'.

Voorals 1996 zal worden geboekstaafd als een rijk oogstjaar voor dergelijk onderzoek. Na meer dan vijfjaar studie publiceerden historicus Paul Koedijk en journalist Gerard Mulder in opdracht van de Stichting Het Parool een diepgravende studie naar de geschiedenis van het Amsterdamse dagblad met landelijke allure *Het Parool* tussen 1945 en 1970. Daarnaast schreef historicus Frank van Vree in opdracht van de 75-jarige *de Volkskrant* een boek over de cruciale periode tussen grofweg 1960 en 1982. Kenmerkend voor de huidige Nederlandse persgeschiedenis is dat Van Vree, die zich getuige vele activiteiten en publicaties toch zeer thuis voelt in het postmoderne debat, zijn boek niet presenteert als een krantengeschiedenis die de pershistorische traditie volledig vervangt. Hij verwerpt niet de institutionele geschiedenis, zoals die door Hemels in 1981 gedetailleerd is opgeschreven⁸, maar vult ze aan. Hij voorziet ze in eigen woorden van 'een contrapunt' door de journalistieke discussies te analyseren die hebben geleid tot de 'metamorfose' van inhoud, vorm en stijl van *de Volkskrant*.

De boeken van Mulder/Koedijk en Van Vree zijn op een totaal verschillende manier gecomponeerd. Van Vree schreef een relatief korte, maar buitengemeen scherpe analyse van de dramatische verandering in journalistieke opvattingen, terwijl Mulder en Koedijk een vuistdikke redactiegeschiedenis componeerden boordevol uiterst gedetailleerde uitstapjes naar interessante politieke en maatschappelijke vraagstukken. Maar er zijn ook saillante overeenkomsten. Opvallend is niet alleen de enorme vaart waarmee ze zijn geschreven (dat is te danken aan de gelukkige omstandigheid dat we te doen hebben met getalenteerde auteurs) maar vooral het perspectief van waaruit die vaart erin gehouden wordt. Het zijn portretten van dagbladen geworden, waarin de krant niet functioneert als 'een spiegel van de samenleving', maar als een waarnemer van en deelnemer aan maatschappelijke, culturele en politieke ontwikkelingen. Als een verzamelplaats ook van personen die ieder op hun eigen manier de krant verbonden met de wereld van kunst, wetenschap, politiek, internationale zaken, vakbonden en, met name na de jaren zestig, met actie- en belangengroepen.

Het boek van Mulder en Koedijk had als proefschrift niet misstaan, maar dat was blijkbaar niet de ambitie van de auteurs. Het is een studie die uitblinkt in de grondigheid van de documentatie en een creatief gebruik van archiefmateriaal. Het gemis van het redactiearchief van de krant is, naar het zich laat aanzien, probleemloos opgevangen door een brede verscheidenheid aan archieven en mondelinge getuigenissen te verzamelen. Ze schreven uiteindelijk een studie van 'de Parool-cultuur' die onlosmakelijk verbonden is met politiek en maatschappij. *Léés die krant!* waaiert dan ook uit over een veel breder terrein dan alleen de krant zelf. Het levert een panoramisch beeld op van de innige verstrengeling van politiek, media en samenleving in de jaren vijftig en zestig, een verstrengeling die zo fundamenteel en ingrijpend was dat het verleidelijk is om, met een verwijzing naar het enigszins uitgesloten begrip 'militair-industrieel complex', de typering 'politiek-mediaal complex' te gebruiken.

Mulder en Koedijk, die in 1988 al furore maakten met een net zo breedsprakige, maar met

8 J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baam, 1981).

recht bekroonde biografie van *Vrij Nederland-pumahst* Henk van Randwijk⁹, borduren in zekere zin voort op de in 1991 verschenen, en eveneens vuistdikke, oorlogsgeschiedschrijving van *Het Parool* door historica Madeion de Keizer¹⁰. Samen met nog andere werken (waarvan enkele nog ter sprake zullen komen) maken ze *Het Parool* tot het dagblad dat in Nederland veruit het meest uitvoerig historisch in kaart gebracht is. Dat is minder curieus dan het misschien lijkt. *Het Parool* behoorde weliswaar slechts korte tijd tot de kranten met de hoogste oplagen, maar in de journalistieke wereld sprak (en spreekt) *Het Parool* sterk tot de verbeelding. De in juli 1940 opgerichte verzetskrant was in journalistieke ogen niet alleen 'goed' tijdens, maar ook na de oorlog. *Het Parool* was niet gewoon een krant, maar ze stond voor een visie op politiek en journalistieke stijl die maatgevend is geworden in de Nederlandse journalistiek. Je zou *Het Parool* — net als het opmerkelijke Nederlandse omroepbestel overigens — kunnen zien als de meest ideaaltypisch-Nederlandse oplossing voor een van de centrale problemen van de westerse landen sinds de negentiende eeuw: de verhouding tussen massacultuur, hoge cultuur en openbaarheid. Met de negentiende-eeuwse massapers en de twintigste-eeuwse film, radio en televisie kregen immers uitingen, ideeën en gedragingen toegang tot de openbare sfeer, die de exclusiviteit van hoge cultuur aantastte en die elites doorgaans onwenselijk of schadelijk vonden. Pogingen tot beheersing en betugeling richtten zich veelal op de indamming van de commerciële invloed op massamedia. De commercie werd gezien als de belangrijkste stimulans voor de onbeheerste emoties van de massa.

Het Parool wees na de bevrijding het commerciële streven in de pers aan als de belangrijkste oorzaak voor collaboratie met een verwerpelijke ideologie. Verwijzend naar *De Telegraaf* wees men de vermenging van commerciële bedrijfsvoering met journalistieke inhoud aan als oorzaak. Het dagblad, meende *Het Parool*, was primair de drager van een idee dat niet beschadigd mocht raken door de luim van de adverteerder, die alleen uit was op de gunst van de massa. Daarom bracht men de kapitalistische bedrijfsvoering onder toezicht van de ideële Stichting *Het Parool*. De winsten die de krant genereerde, kwamen op deze manier ten goede aan de identiteit van de krant zelf.

De betugeling van het commerciële streven door bescherming van de redactionele onafhankelijkheid sloot niet uit dat ook *Het Parool* in de jaren veertig en vijftig doorgaans niet kon, maar beter is te zeggen: niet wilde, ontkomen aan 'de vanzelfsprekendheid van een dienstbare, instrumentele pers', zoals Mulderen Koedijk dat fijntjes uitdrukken. *Het Parool* viel weliswaar op door een ogenschijnlijk onafhankelijke koers ten opzichte van de thuisbasis PvdA, maar in de praktijk was van een onafhankelijkheid in de zin die dat begrip na de ontzuiling zou krijgen weinig te merken. *Het Parool* was in tegenstelling tot *Het Vrije Volk* geen partijkrant (volgens hoofdredacteur P. J. Koets was het verschil dat *Het Vrije Volk* 'preekte voor de al bekeerden, en *Het Parool* voor de heidenen'), maar talloos zijn de voorbeelden van zelfgekozen onderschikking van de krant aan de belangen van de PvdA en de rooms-rode coalitie. In de jaren zestig kentert dat beeld. De, naar later bleek doorslaggevende, aanval van *Het Parool* op PvdA-leider Jaap Burger in 1961 was een voorbode van de ontworsteling aan de door de partij gewenste loyaliteit in de jaren zestig. De afstand werd groter, maar de wederzijdse sympathie bleef.

Niet alleen mediahistorici zullen het boek van Mulder en Koedijk als belangwekkend en informatief ervaren, maar ook de historici met belangstelling voor de nationale en internationale politiek tussen 1945 en 1970. Wie geïnteresseerd is in de interne verhoudingen in de PvdA, de kabinetten Drees, de monarchie en de Greet Hofmans-affaire of de Nederlandse relatie met de VS komt evenzeer aan zijn trekken. Uit deze opsomming blijkt overigens dat de auteurs *Het*

9 G. H. Mulder, P. Koedijk, *H. M. van Randwijk, een biografie* (Amsterdam, 1988).

10 M. de Keizer, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd* (Amsterdam, 1991).

Parool vooral in relatie tot de politiek plaats. Andere sectoren dan het politiek commentaar en de politieke berichtgeving komen er relatief bekaaid af.

Dat roept de vraag op of deze relatieve eenzijdigheid niet leidt tot een overwaardering van zaken die de topfiguren van de krant blijkbaar belangrijk vonden, maar die voor de *Parool*-lezersgroep minder nadrukkelijk speelden. Onderzoek naar leesvoorkeuren wijst uit dat bij de keuze van een krant niet alleen politieke overwegingen meespelen, zelfs niet op de eerste plaats. Vooral de compleetheid en luchtigheid van de krant waren aantrekkelijke punten voor lezers. *Het Parool* bracht veel sport, film, radio- en televisienieuws, experimenteerde met het interview, introduceerde in 1953 het spraakmakende katern P. S., maar bracht ook economie, kinderrubrieken, het *light verse* van Annie M. G. Schmidt en de door Wim Hora Adema samengestelde pagina 'Voor de vrouw, maar voor haar niet alleen', die door Annie M. G. Schmidt 'de eerste volwassen rubriek voor de vrouw in een krant' werd genoemd.

Van de weinig politiek gekleurde publieksvoorkeur waren hoofdredacteurs en directeurs zich terdege bewust. Met de Kronkels van Simon Carmiggelt, Henri Knaps 'Amsterdams Dagboek' en de strip van Kapitein Rob waren, blijkens de advertenties uit die tijd, meer lezers te winnen dan het commentaar van Frans Goedhart. Op diens later door historici en journalisten beroemd verklaarde commentaar 'A queer country' bijvoorbeeld, waarin hij kritiek leverde op de zweverige denkbeelden die koningin Juliana tijdens haar staatsbezoek aan de Verenigde Staten ventileerde, werd na publicatie op 26 april 1952 volstrekt niet gereageerd. Dat laat zich voor wat betreft de politieke elite wel verklaren (hetgeen Mulder en Koedijk dan ook zeer uitvoerig doen), maar het was blijkbaar geen zaak die de publieke gemoederen beroerde.

Succes en falen van landelijke kranten

Het is aannemelijk dat de preoccupatie met de politiek van de krant Koedijk en Mulder heeft belemmerd een overtuigend antwoord te geven op de vraag waarom *Het Parool* na 1970 zo dramatisch de gunst van lezers verloor. Het is evenwel goed daarbij te beseffen dat er geen moeilijker te verklaren proces denkbaar is dan de opkomst en neergang van kranten. Waarom faalde de krant die door intimi en kenners 'de beste krant van Nederland' werd (en nog steeds wordt!) genoemd, op de lezersmarkt? Heeft *Het Parool*, waar in de jaren vijftig en zestig de *fine fleur* van het journalistieke en literaire métier werkte, niet een aantal boten gemist die *de Volkskrant* wel haalde? De oplage van *Het Parool* viel gestaag terug van 237.000 in 1960 tot nog maar 101.000 in 1995, waarbij opgemerkt moet worden dat het laatste een kunstmatig hoog gehouden cijfer was. Uit markttechnische overwegingen verspreidde de krant in de peilmaand september immers een groot aantal gratis tijdelijke proefabonnementen, die meetelden voor de hoogte van oplage en de daarop gebaseerde advertentietarieven. Dergelijke trucs had *de Volkskrant* niet nodig, want die zag de oplagecijfers oplopen van 161.000 in 1960 tot 359.000 in 1995.

Voor wie deze context kent, was het te voorspellen dat de publicatie van *Léés die krant!* zou worden ontvangen als een historische verklaring voor de naderende ondergang van *Het Parool*. Net zoals de vrijwel gelijktijdige verschijning van Van Vrees geschiedschrijving van *de Volkskrant* overigens velen het licht deed schijnen op de oorzaken van het succes van de voormalige katholieke arbeiderskrant. Maar waarom *de Volkskrant* wel en *Het Parool* niet? *Het Parool* was met zijn progressief-nuchtere imago toch 'geknipt voor de jaren zestig', zoals Mulder schrijft. Is het omdat de krant uiteindelijk in het heetst van de provo- en studentenstrijd partij koos vóór het gezag en tégen relschoppende jongeren? Of was het de keuze pro-Israël en pro-VS in een tijd dat zoiets bij jonge en linkse intellectuelen (grotendeels in wording overigens) 'not done' was? *De Volkskrant* was voor hen veel aantrekkelijker, want die krant koos overwegend partij tegen de Amerikaanse interventie in Vietnam en stond sympathiek ten opzichte van de

Palestijnen. Zelfs zozeer dat het de krant op een beschuldiging door G. B. J. Hiltermann van 'antisemitisme althans anti-Israël' kwam te staan.

Gaf het gebrek aan inspiratie van de hoofdredacteurs Herman Sandberg en Wouter Gortzak wellicht de doorslag? Of was het vertrek, begin jaren zeventig, van het talent dat *Het Parool* groot had gemaakt een factor? Waar bij *de Volkskrant* een hele nieuwe generatie talenten binnenkwam, onder wie de latere hoogleraar vaderlandse geschiedenis Jan Bank en columnist Jan Blokker, bleef *Het Parool* vereenzelvigd worden met de belevingswereld van de verzetsgeneratie. De flaroomeding kampte tenslotte met een gebrek aan visie op de sterk veranderende persmarkt, met name de Amsterdamse waar ze steeds meer op teruggeworpen werd. De lezers waren wat betreft hun krantenvoorkeur op drift geraakt. Zij zeiden *Het Parool* vaarwel en sloten niet alleen *de Volkskrant* in de armen, maar ook het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf* en, sinds eind jaren zeventig, de liberale fusiekrant *NRC Handelsblad*.

Van Vree slaagt er beter in de achtergronden van dat complexe proces te beschrijven, hetgeen vooral wordt veroorzaakt door betere bronnen en zijn scherpe analysevermogen. De krap 200 pagina's van zijn *Metamorfose* laten zich lezen als een essay, waarin geen woord te veel is geplaatst. Van Vree schetst een boeiend beeld van een krant die zichzelf, je zou haast zeggen: ongemerkt, transformeerde van een podium van en voor de katholieke vakbeweging naar een ochtendblad voor progressief Nederland. Van een katholieke arbeiderskrant geleid door een in nieuws geïnteresseerde, maar door en door katholieke bullebak (J. M. Lückert) groeide de krant onder Jan van der Pluijm naar een bij tijd en wijle overgedemocratiseerd platform voor journalistieke *hotshots*, dat bij lezers zowel weerzin als bewondering oogstte. Criticasters schilderden de krant af als zuur en negatief. Bovendien zou, zeiden weer anderen, *de Volkskrant* geen informatie geven maar propaganda bedrijven en de blinde afhankelijkheid aan katholieke leiders slechts hebben ingeruild voor blinde afhankelijkheid aan splintergroeperingen en 'de ontrenten en verdrukten' die sinds 1973 in het redactiestatuut werden genoemd. Politici klaagden over de eenzijdigheid van de politieke verslaggeving en het commentaar. Tijdens het kabinet-Den Uyl spraken sommigen zelfs van het 'meeregeren' door *de Volkskrant*.

Maar daar stond tegenover dat de krant door het aanvankelijk nog overdadige vakbondsnieuws profiteerde van de lezersgroep die met het verdwijnen van *Het Vrije Volk* begin jaren zeventig op zoek ging naar een dagblad dat haar leefwereld vertolkte. Intellectuelen prezen de krant om de spitsvondige rubrieken, de kwaliteit van het correspondentennetwerk en het gebruik van nieuwe journalistieke vormen die uit Amerika kwamen aangewaaid. *De Volkskrant* experimenteerde bijvoorbeeld met de zgn. *situationer*, waarin het vaak abstracte nieuwsverhaal vanuit een kenmerkend detail of een herkenbare menselijke situatie dicht bij de belevingswereld van de lezer werd geplaatst. Ook liep de krant voorop bij het volgen van een nieuwe politieke agenda, waarop issues prijken zoals het milieu, geestelijke gezondheidszorg, ontwikkelings-samenwerking, emancipatie, de vrouwenbeweging, het wetenschappelijk onderwijs en de kraakbeweging. In tegenstelling tot *Het Parool* kwam *de Volkskrant* in de gratie van 'a generation with a whole new explanation'. Het bleek een groep hoogopgeleiden waarmee de advertentieverkopers van de jaren tachtig en negentig wel raad wisten.

Interessant is dat het proces van opkomst van *de Volkskrant* en neergang van *Het Parool* zich voltrok binnen hetzelfde bedrijfsverband. De twee bedreigde dagbladen hadden zich in 1968 gevonden in een fusie die, in aanmerking nemend dat bijna 90% van de aandelen van de nieuwe Perscombinatie in eigendom kwam van de Stichting Het Parool, werd gezien als een overname van *de Volkskrant*. Maar in de Perscombinatie profiteerde op de lange termijn juist *de Volkskrant* van de voor een onafhankelijke en kritische journalistiek weldadige bedrijfscultuur die bij *Het Parool* was ontwikkeld. Grote man achter de Perscombinatie was de vroegere directeur van *Het Parool*, Wim van Norden. Gerard Mulder roept hem in een biografisch boekje, dat als een

soort nabrander van het *fjroo/-boek* ter gelegenheid van Van Nordens tachtigste verjaardag in 1997 verscheen, uit tot 'de belangrijkste courantier van deze eeuw' en misschien is dat niet eens ten onrechte. In tegenstelling tot 'persbaron' verwijst het begrip courantier immers niet naar een ondernemer die streeft naar zo hoog mogelijke oplages en winsten — in dat opzicht zou de intrigerende H. C. M. Holdert, die onder andere *De Telegraaf* groot maakte, hoge ogen gooien — maar naar een figuur die oplages vooral ziet in relatie tot het ideële doel dat de pers zich stelt. Zoals we ook al bij Van Vree en anderen konden lezen, beschutte de Perscombinatie de doelen van de bij haar aangesloten kranten door een stichting voor elke krant in het leven te houden. Ook zorgde ze voor een bedrijfsklimaat waarbinnen de bedreigde kranten konden profiteren van de resultaten van het totale bedrijf¹¹. De eerste jaren profiteerde *de Volkskrant* daarvan ten koste van *Het Parool*; de laatste 20 jaar lagen die verhoudingen precies andersom.

Tot 1979 was Van Norden directeur van de Perscombinatie, daarna voorzitter van de grootste aandeelhouder, de Stichting Het Parool. Mulder geeft in zijn portret tamelijk veel aandacht aan deze activiteiten en dat is logisch, want Van Nordens gevoel voor strategie op de persmarkt is ongetwijfeld zijn grootste kwaliteit. Dat bleek ook weer toen in 1995 de inmiddels met boekenuitgeverij Meulenhoff uitgebreide PCM de kans schoon zag de Dagbladunie te kopen. Deze uitgever van onder andere *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* was wegens te geringe rentabiliteit (minder dan de verlangde 15%) in de uitverkoop gedaan door het Reed-Elsevierconcern. Hoewel hij formeel geen andere functie meer had dan die van 'erevoorzitter' van de Stichting Het Parool, droeg Van Norden in belangrijke mate bij aan de grootste overname uit de Nederlandse persgeschiedenis. Voor 865 miljoen gulden werd PCM eigenaar van de Dagbladunie en kwam het bedrijf in een klap op gelijke voet met het *Telegraaf-concern*, dat met haar samenvallen van directionele en redactionele verantwoordelijkheid kan worden gezien als de tegenpool van de journalistieke opvatting die door *Het Parool* wordt gesymboliseerd.

De meesterzet van PCM had overigens wel een schaduwzijde. Na jaren achtereen een jaarlijks verlies van *Het Parool* van twaalf miljoen te hebben toegedekt, maakte PCM-directeur Cees Smaling duidelijk dat de financiering van de overname geen verliezen meer toestond. Het gevolg voor de roemruchte krant is te lezen in *De overkant*, een terugblik van de hoofdredacteur die na een strijd die de laatste twee jaar van zijn Parool-tijd ging beheersen, het bijltje erbij neer gooide. Sytze van der Zee, na een lange journalistieke carrière sinds 1988 hoofdredacteur, doet er in zijn boek niet moeilijk over: Smaling is een Machiavelli die zijn plan ter redding van *Het Parool* van meet af aan geen kans heeft gegeven. Van der Zee wilde overstappen op het goedkopere halfformaat (het denigrerende woord *tabloid* vermeed hij zorgvuldig) en de inhoud meer afstemmen op de smaak van, wat de steeds machtiger marketingafdeling 'jonge urbane solisten' noemde. Van der Zee noemt het plan, om redenen die overigens volstrekt duister blijven, de enige kans op overleven van 'journalistiek gezien de beste krant van Nederland' (een oud en bekend geluid). Maar PCM weigerde het geld voor de investeringen ter beschikking te stellen. Bovendien voerden vijandige redacteurs allerlei acties die de hoofdredacteur in de wielen reden. Van der Zee laat dit verhaal ontrollen als een thriller vol met karakters, complotten, stoten onder en boven de gordel en een dramatisch slot waarbij hij als miskende held van de Wibautstraat vertrekt, uitgewuifd door huilende geestverwanten en vrienden en nog een laatste blik werpend op de PCM-burelen aan *de overkant* van de straat. Een terughoudende en afgewogen evaluatie geeft Van der Zee in geen enkel opzicht en als historische bron moet *De overkant* dan ook met net zoveel kritische geest gezien worden als elke andere terugblik van een betrokkene.

¹¹Zie de bundel: *Met behoud van identiteit. Perscombinatie 1968-1993* (Amsterdam, 1993).

Regionale pers

De groeiende afhankelijkheid van de markt en de veranderende voorkeur van de lezer heeft overigens niet alleen het aanzicht van de landelijke, maar ook van de regionale pers sterk veranderd. Sinds de jaren zestig is de ene golf van fusies op de andere gevolgd met een vermindering van het aantal zelfstandige titels als resultaat. Nog slechts drie grote concerns geven op grote schaal regionale kranten uit: VNU (die te zien is als de totaal vercommercialiseerde opvolger van de katholieke perszuil), de Noordelijke Dagbladcombinatie en het Wegener-concern. Het *Telegraafconcern* en PCM beschouwen regionale dagbladen als een relatief bescheiden nevenactiviteit. Toen Wegener in 1994 het laatst overgebleven familiebedrijf Sijthoff Pers overnam, besloot de familie Sijthoff een opdracht voor geschiedschrijving te verstrekken waarin het vlaggenschip van Sijthoff, de uit 1883 daterende *Haagsche Courant*, onderwerp van studie zou moeten zijn. In *Het lood voorbij* laten vier auteurs zien dat juist in snel moderniserende steden begin deze eeuw behoefte ontstond aan een dagblad dat het chaotische nieuws bracht in een overzichtelijk en herkenbaar kader van de stedelijke (in dit geval: Haagse) werkelijkheid van alledag. Met kleinschalig nieuws van dichtbij, gegoten in aantrekkelijke vormen als de reportage, de column en het feuilleton, kon de *Haagsche Courant* uitgroeien tot een ideologie-overstijgend, bindend element. Dat verklaart overigens tevens de neergang sinds de jaren zeventig. De sterk veranderende behoefte aan een stedelijke identiteit — een gevolg van immigratie en de individualisering van de cultuur — dwong de krant tot aanpassing, die ze overigens niet altijd snel kon maken.

Als eerste proeve van een historische schets van een regionaal dagblad kan *Het lood voorbij* worden gewaardeerd, maar als geheel is de bundel niet erg geslaagd. Deels is dat te wijten aan de grote greep die de opdrachtgever heeft gehouden op de vormgeving en het servicedeel. Een summier literatuurlijstje en een nogal overbodige kroniek kunnen bijvoorbeeld het gemis aan een notenapparaat niet goedmaken. Maar ook de inhoud valt niet altijd mee. Een gebrek aan coördinatie van de vier auteurs leidt tot meerdere overlappingsen in de teksten. Het onderling kwaliteitsverschil is groot. Een opsommerig hoofdstuk van bedrijfsjournalist Wim Wennekes over de familie Sijthoff en een interessant, maar erg gespecialiseerd hoofdstuk van socioloog Wilbert van Vree over de druktechniek, worden afgewisseld met aardige pogingen van Frank van Vree en Heen Montijn om respectievelijk de redactie- en publieksgeschiedenis te schrijven. Maar Van Vrees artikel gaat gebukt onder extreme korthed. In 23 pagina's de geschiedenis van meer dan 100 jaar nieuwsorganisatie persen is een opgave die zelfs Van Vree niet verder brengt dan het aanstippen van enkele hoofdlijnen van de krant, die hij karakteriseert als 'goedkoop, vrijzinnig, neutraal en gelezen door een burgermassa'. Historica en journaliste Montijn poogt, geconfronteerd met een totaal gebrek aan bronnen over het lezend publiek, aan de hand van steekproeven uit de kopij van de krant alsmede de advertenties de belevingswereld van de lezer te schetsen. Dat is een erg veelbelovende methode, maar op de weinig systematische, wat babbelende manier die Montijn kiest is het resultaat toch wat teleurstellend.

Journalisten schrijven geschiedenis

Eerder typeerden we de terugblik van ftjrooZ-hoofdredacteur Sytze van der Zee als belangwekkend, maar zeer sterk gekleurd door persoonlijke ervaring en opvatting. Deze constatering verhindert niet *De overkant* te waarderen om de openhartige blik die ze ons gunt in de gang van zaken bij een krant. Als er een aspect is dat in de pershistoriografie onbelicht is gebleven dan is het wel de sociale context van het journalistieke beroep, de redactionele organisatie, de journalistieke werkwijze en de effecten daarvan op de inhoud van de krant. Nu de interesse daarvoor groeit laat het gebrek aan bronnen en goede journalistieke memoires zich pas goed voelen. Er zijn vele tientallen journalistieke memoires geschreven, maar beschrijvingen van de redactionele

praktijk zoals Van der Zee ons geeft zijn eerder uitzondering dan regel. De meeste journalistenmemoires staan vol met sterke verhalen over ontmoetingen met bekende mensen, anekdotes, sterke staaltjes uit het vak en afgunstige dan wel verheerlijkende meninkjes over collega's. Maatvoering is daarbij niet de sterkste kant. Aan het ene uiterste tref je de pompeuze zelfoverschatting van Willem Oltmans aan, die over zijn eerste 38 levensjaren maar liefst zes dikke delen volschreef. Aan de andere kant is er het flinterdunne pamflet van de in september 1997 overleden W. L. (Boebie) Brugsma, die met zijn verleden bij GPD, NTS, VARA en *Haagse Post* toch stellig meer te vertellen had dan Oltmans¹². Het lijkt wel of journalisten, als ze eenmaal zichzelf tot onderwerp hebben genomen, het journalistieke vermogen verliezen om met afstand en intellect waar te nemen en te beschouwen.

Het boek dat *Parool*-journalist, literator en vertaler Max Nord (1916) onlangs publiceerde geeft hiervan een goede illustratie. Erg veel zin om memoires te schrijven had hij sowieso al niet. Een autobiografie vond hij teveel in zijn privé-leven graven en achterom kijken gevaarlijk in verband met het haperend geheugen. Pas na een steuntje in de rug van het Fonds voor de Letteren besloot Nord dan toch maar een paar keer in zijn leven achteruit te lopen om wat van die gekleurde en gebrekkige waarnemingen op te schrijven. Het resultaat zijn enkele herinneringsfragmenten aangevuld met korte beschouwingen over personen die indruk op hem hebben gemaakt.

Dat deze portretteringen voornamelijk aan schrijvers zijn gewijd wijst ons erop dat Nords hart wellicht meer ligt in de literaire wereld dan in de journalistiek. Zijn terugblikken wijzen er echter tevens op hoe dicht die twee werelden soms bij elkaar liggen. In de passages waarin Nord zich in zijn diepste drijfveren laat zien legt hij weliswaar geloofsbelijdenis af als journalist, maar zijn omschrijving van de journalistieke beroepsethos had ook uitgesproken kunnen zijn door een literator. Nord loopt echt warm voor 'die onverzadigbare behoefte om achter de coulissen te komen, die tomeloze nieuwsgierigheid om door te dringen tot het wezenlijke, en die onweerstaanbare drang om het te beschrijven, om de werkelijkheid zin, diepte en kleur te geven. Het geheim geheim te laten en ook als geheim aan de wereld te openbaren. De werkelijkheid zoeken, niet de waarheid. De waarheid bestaat niet, is te absoluut, een abstractie; de waarheid is voor gelovigen'. Kijk je vervolgens naar wat Nord over zijn leven heeft te melden, dan komt de nieuwsjournalistiek er echter bekaaid af. Net zo summier als hij is over het begin van zijn journalistieke activiteiten voor de oorlog bij het *Leeuwarder Nieuwsblad*, *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland*, net zo weinig meldt hij over zijn journalistieke ervaringen nadat hij in 1953 van een kortdurend correspondentschap in Parijs bij de kunstredactie van *Het Parool* terugkeerde.

Bij dit soort memoires moet men dus tussen de regels door lezen om de dagelijkse gang van zaken in de journalistiek te zien. Dat hoeft veel minder in het onthullende inkijkje dat oud-redacteur van het weekblad *Vrij Nederland* Igor Comelissen ons in zijn universum gunt in het tweede deel van zijn terugblikken¹³. Zondereen blad voorde mond te nemen beschrijft hij de eerste 15 jaar van zijn activiteiten voor het progressieve weekblad dat zich juist in deze jaren (grotweg tussen 1962 en 1976) in een groeiende oplage mocht verheugen. De onderzoeks-journalistiek, die tot de verbeelding van de nieuwe generatie kritisch-progressieve journalisten sprak maar wel degelijk aan de vermaledijde Amerikaanse commerciële pers was ontleend, vond bij VN vaste grond onder de voeten. Het weekblad aan de Raamgracht werd dan ook gevreesd door autoriteiten en ondernemers.

12 De eerste vijf delen van Willem Oltmans' *Memoires* verschenen vanaf 1985 bij In den Toren Breda, het zesde deel in 1997 bij Papieren Tijger Breda. W. L. Brugsma, *Beroep: journalist* (S. I., 1997).

13 Het eerste deel, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk. Onstuimige herinneringen*, verscheen in 1983 bij Van Gennep.

Comelissen doet weinig moeite om de stereotiepe beelden van de journalistiek te ontcrachten. Dus misschien is het wel waar dat journalistiek een machowereld is vol drankmisbruik, seksisme en jazzmuziek in rokerige lokaliteiten te Amsterdam. Aannemelijker is echter te veronderstellen dat deze sfeerbeschrijving vooral de belangstelling van Comelissen persoonlijk weerspiegelt. Hoe dat zij, *Raamgracht 4* geeft in ieder geval nieuw voedsel aan de bewering dat journalisten van opinieweekbladen het sterkst individueel opereren, omdat ze beschikken over de meeste tijd om stukken voor te bereiden en over de meeste kolomruimte om hun ideeën te formuleren. Bij *VN* had weliswaar de collectieve redactie zeggenschap over alle te plaatsen kopij, maar verregaande specialisatie werd daardoor eerder aangemoedigd dan tegengegaan. De tot 1971 als trotskist actieve Comelissen kon bijvoorbeeld in relatieve rust een eiland maken, waarop hij zijn voorliefde voor grote verhalen over de geschiedenis van linkse splintergroeperingen kon uitleven. Van hoofdredacteur Rinus Ferdinandusse—sinds 1969 de opvolger van Mathieu Smedts en redactioneel actief als specialist in misdaadliteratuur—had hij ook weinig ingrijpen te duchten, ondanks het feit (waarvan hij in zijn boek bepaald geen geheim maakt) dat hij en Ferdinandusse weezin en minachting voor elkaar voelden.

Opmerkelijk is dat de redacteurs van het blad dat zichzelf — net als die andere voormalige verzetskrant *Het Parool* — beschouwde als de voorhoede van een nieuwe, tevens de hoogste vorm van journalistiek, elkaar niet zelden naar het leven stonden. Als we Comelissen mogen geloven spitsten de conflicten zich toe op het schnabelgedrag van sterredacteur Joop van Tijn, die meer (en vet betaald) optrad als televisiepresentator en forumvoorzitter dan als redacteur van het blad waar hij op de loonlijst stond. Aan het hoogtepunt van de ruzie rond Van Tijn in de jaren tachtig, toen dalende oplages druk op de ketel zetten, moet Comelissen nog toekomen in het derde deel, maar de nu gegeven opmaat is al ontluiserend voor de overleden Van Tijn. Van de man die door de redactie van *VN* nog tot hoofdredacteur zou worden gekozen en die bij zijn relatief vroege dood in 1997 in alle necrologieën werd bejubeld als een van de grootste journalisten van zijn generatie deugde blijkbaar niet veel. Althans volgens Comelissen, die zich ook hier ontpopt als iemand met een altijd dwarse mening.

De terugblikken van Nord, Comelissen en Van der Zee wijzen uit wat Mulder/Koedijk en Van Vree op grond van hun historische onderzoek reeds eerder beschreven. Redacties van dag- en weekbladen waren verzamelplaatsen van individuen die door talenten, pretenties, ambities en soms ook door missiedrang werden voortgedreven. Sinds de jaren zestig moest de hoofdredacteur vechten om deze eigenzinnige meute een beetje te laten doen wat hij (vrouwelijke hoofdredacteurs van dag- en opiniebladen kennen we nog niet in 150 jaar Nederlandse persgeschiedenis) in breder bedrijfsbelang wenselijk achtte. Met moeite kon hij greep krijgen op lastige, rebellerende, nietsnuttende, overambitieuze en openlijk vijandige redacteurs. Daarnaast werd hij sinds de jaren zeventig in het vaarwater gezeten door steeds meer marktgerichte directies. Geplaagd werd hij ook door redactieraden, facties en groepjes die in cafés en andere uitgaansgelegenheden strategieën formuleerden, dwarse voorstellen in elkaar sleutelden en acties voorbereidden. De ook voor hen heilige deadline en de sociale controle op de redactie zorgden voor het beetje dwang dat nodig was om de krant op tijd, en netjes gevuld met gerangschikte en goed geformuleerde kopij, bij de lezer te bezorgen.

Lacunae

Overzien we de oogst van enkele jaren pershistorisch onderzoek dan kan de conclusie niet anders luiden dan dat een revolutie of een paradigmawisseling uitblijft. Er dient zich weliswaar vernieuwing aan, maar niet in een revolutionaire breuk met de traditie. Geleidelijk worden nieuwe onderzoeksthema's geïntroduceerd met behoud van, en zelfs groot respect voor, de

historische feitelijkheid, institutionele geschiedenis en klassieke bronnenhantering. De vernieuwing van het Nederlandse pershistorisch onderzoek schuilt dan ook vooral in de andere onderwerpskeuze en een andere inkadering van de onderzoeksresultaten. De pers wordt steeds meer in cultuurhistorische context geplaatst en nieuwe concepten zoals openbaarheid, vorm en stijl inspireren historici om nieuwe vragen te stellen. Inmiddels zijn ronduit indrukwekkende, maar ook meer bescheiden studies verschenen die licht werpen op de specifieke sferen, gedragingen en opvattingen die bij specifieke media werden gevormd. Ook zijn enkele studies verricht naar de redactionele organisatie en journalistieke opvattingen bij bepaalde kranten. We staan daarentegen nog aan het begin van onderzoek naar de sociale context van het journalistieke beroep of media-overstijgende beroepsopvattingen¹⁴.

Het is overigens opmerkelijk dat nog steeds vooral de politieke manifestatie van de pers de aandacht trekt. Een groot en relevant thema als de verhouding tussen openbaarheid, hoge cultuur en massacultuur sinds de negentiende eeuw wordt dan ook stevast ingevuld met studies naar vormen van politieke beheersing en controle die meestal onder de noemer 'verzuiling' worden samengepakt. Een gevolg is dat de liberaal-neutrale pers sterk onderbelicht is gebleven. Het wachten is bijvoorbeeld nog steeds op de eerste serieuze studie van toch niet onbelangrijke dagbladen zoals het *Algemeen Handelsblad* en *NRC*. De regionale en stedelijke kranten komen er nog bekaaid af, terwijl die voor de vorming van stedelijke en regionale identiteiten van enorme importantie zijn geweest. Maar het meest opmerkelijk gevolg is wel dat de massapers, met als belangrijkste componenten *De Telegraaf* en de geïllustreerde tijdschriften, een onontgonnen terrein in de pershistoriografie vormt. Zelfs op het toppunt van de verzuiling in 1955 nam de richtingpers (inclusief de liberale) niet meer dan 58% van de dagbladoplage in Nederland voor haar rekening. De exclusieve aandacht in de historiografie voor de inhoud van een deel van die 58% zou je daarom een voorbeeld van ernstig gezichtsbedrog kunnen noemen. In vergelijking met vrijwel elk buitenland, waar studie van de massacultuur (inclusief de politieke betekenis daarvan) een grote vlucht heeft genomen, heeft Nederland op dit vlak een enorme achterstand weg te werken.

14 In uitvoering bij de Rijksuniversiteit Groningen is een omvangrijke studie naar de ontwikkeling van journalistieke cultuur in Nederland sinds het midden van de negentiende eeuw. Het onderzoek, uitgevoerd door dr. H. Wijffes, spitst zich toe op journalistieke beroepsopvattingen, zelfbeelden, werkwijzen en beroepsorganisaties.

ALGEMEEN

F. R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties, III, Politieke filosofie* (Mens en tijd; Kampen: Kok Agora, Kapellen: Pelckmans, 1997, 328 blz., f59,90, ISBN 90 391 0718 1 (Kok Agora), ISBN 90 289 2414 0 (Pelckmans)).

Met het derde deel van zijn 'exploraties' heeft Ankersmit de politieke filosofie verrijkt met een buitengewoon gedurfd en stimulerend boek. Representatie is binnen zijn (geschied-)filosofie in de jaren negentig min of meer een existentiële grondcategorie geworden. Werkelijkheid is voor ons altijd gerepresenteerde werkelijkheid. Haar functie is essentieel: zonder representatie zijn we stuurloos, bezit de werkelijkheid geen contouren, ontberen we een noodzakelijk perspectief op de werkelijkheid. Bij dat begrip denke men niet aan nabootsing, afbeelding of identiteit, maar eerder aan vervanging, verbeelding en substituuut: wat gerepresenteerd wordt valt nooit samen met het representerende. Bij representatie is altijd sprake van een kloof en Ankersmit onderstreept keer op keer het belang hiervan: die kloof biedt ruimte aan creativiteit voor de kunstenaar niet alleen, maar ook voor de historicus en de politicus. De idee van representatie wil ons bevrijden en verlossen van dat eeuwige dilemma tussen realisme en idealisme.

Ankersmits politieke filosofie beoogt twee dingen: allereerst een herziening en bijstelling van het gangbare beeld van de ontwikkeling van het westerse politieke denken, maar daaraan koppelt hij tevens een constructieve kritische visie op het functioneren van de huidige representatieve democratie. Over beide zaken wil ik iets zeggen. Deze studie is te beschouwen als een fundamentele kritiek op de richting die de politieke filosofie is uitgegaan sinds Rawls' *A theory of justice* van 1971. Het derde hoofdstuk ('Tegen de ethiek') staat centraal in Ankersmits betoeg. De sterk ethische inslag van Rawls' benadering ondermijnde de autonomie van het politieke domein; in zijn op de ethiek gebaseerde politieke filosofie werd de rol van de staat als louter passief voorgesteld. Een dergelijke politieke ethiek is erop uit de contingenties en wisselvalligheden van de geschiedenis zoveel mogelijk uit te bannen. In deze politieke ethiek of ethische politiek staan de plichten maar vooral de rechten van het individu centraal: Rawls staat in de traditie van de 'natuurrechttheoretici'. Door heel Ankersmits studie loopt een soort tweedeling wat de westerse politieke filosofie betreft; hij ziet twee hoofdstromingen, definieert ze min of meer ideaaltypisch, maar analyseert ze ook in hun diverse historische verschijningsvormen.

Allereerst is daar die ethisch gefundeerde politica. Zij heet bij Ankersmit ook stoïsch en zij is naar haar aard 'foundationalistisch', beoordeelt politieke systemen op hun rationaliteit en moraliteit. Zij loopt uit op een moderne maakbaarheidsideologie. Deze traditie heeft een belangrijk vertrekpunt in het 'modern natuurrechtelijk individualisme' (Hobbes) en in de neo-stoa van de zestiende en zeventiende eeuw. Zij manifesteerde zich ook overduidelijk in de 'moraliserende' politiek van sommige verlichtingsfilosofen tijdens de Franse Revolutie als die van Robespierre. Ankersmit laat niet na telkens op deze ontsporing van de 'ethische' traditie te wijzen. Hij weet zich wat dit betreft gesterkt door Talmons analyse van dit vroege totalitarisme, maar vooral ook door Kosellecks meesterlijke *Kritik und Krise*, dat in meer opzichten Ankersmit tot inspirerend voorbeeld is geweest. Hij had wat dat betreft natuurlijk ook op Groens *Ongeloof en revolutie* kunnen wijzen. Deze ethisch-metafysische traditie wordt soms zo scherp gekritiseerd, dat men bijna zou vergeten welke grote rol zij gespeeld heeft in de westerse politieke ontwikkeling. Ankersmit beseft dit zo nu en dan. De grootste en meest succesvolle democratie, die van de Verenigde Staten, is in essentie 'een product van de metafysische traditie van het achttiende-eeuwse natuurrecht' (177) en dertig bladzijden later schrijft